

رهیافت‌ها و روش‌های تحقیق کیفی در توسعه روستایی

مصطفی ازکیا / عادل زارع / علی ایمانی

سرشناسه: ازکیا، مصطفی، ۱۳۲۰ -
عنوان و نام پدیدآور: رهیافت‌ها و روش‌های تحقیق کیفی در توسعه روستایی/
مصطفی ازکیا، عادل زارع، علی ایمانی.
مشخصات نشر: تهران، نشر نی، ۱۳۸۷.
چاپ دوم، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: هیجده + ۳۰۰ ص.
شابک: 978-964-185-056-4
وضعیت فهرست‌نویسی: فیفا
موضوع: عمران روستایی - تحقیق - روش‌شناسی، عمران روستایی -
ایران - طرح‌ها، کشاورزی - تحقیق - روش‌شناسی
شناسه افزوده: زارع، عادل
شناسه افزوده: ایمانی، علی
رده‌بندی کنگره: ۱۳۸۷ ۴۴ الف ۸ ع / HN ۴۹
رده‌بندی دیویی: ۳۰۷/۷۲۰۷۲
شماره کتابشناسی ملی: ۱۳۲۲۳۱۴

نشرنی

رهیافت‌ها و روش‌های تحقیق کیفی در توسعه روستایی
مصطفی ازکیا / عادل زارع / علی ایمانی

ویراستار لیلان بی‌فر
تنظیم نمودارها و جدول‌ها ساقی جهانشاهی
چاپ دوم تهران، ۱۳۹۲
تعداد ۵۰۰ نسخه
لیتوگرافی غزالی
چاپ و صحافی سپیدار
ناظر چاپ بهمن سراج

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً و جزئاً،
به هر صورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی)
بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است.

شابک ۴ ۵۵۶ ۱۸۵ ۹۶۴ ۹۷۸

www.nashreny.com

قیمت: ۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

مقدمه	سیزده
فصل اول: کلیاتی درباره سیر تکاملی رهیافت‌های مشارکتی	۱
پیدایش رهیافت‌های مشارکتی	۱
مشکلات روش متعارف و ابزارهای سنتی تحقیق در توسعه روستایی	۴
زمینه‌های پیدایش رهیافت‌های مشارکتی	۶
تأثیر نگرش افراد غیربومی بر ظهور رهیافت‌های مشارکتی	۷
ابزارهای جایگزین	۷
فصل دوم: روش‌های تحقیق نظام‌های زراعی	۱۱
مفهوم تحقیق نظام‌های زراعی	۱۲
ویژگی‌های تحقیق نظام‌های زراعی	۱۳
رهیافت‌های تحقیق نظام‌های زراعی	۱۴
تحقیق و ترویج نظام‌های زراعی	۱۵
تحقیق و توسعه نظام‌های زراعی	۲۵
پیش‌فرض‌های FSR/D درباره دولت و خدمات تحقیق و ترویج	۲۹
فصل سوم: ارزیابی سریع روستایی	۳۱
سیر تکاملی ارزیابی سریع روستایی	۳۱
تعاریف و مفاهیم	۳۳
اهداف ارزیابی سریع روستایی	۳۵

۳۶	ویژگی‌های برجسته ارزیابی سریع روستایی
۳۶	مشخصه‌ها و اصول اساسی ارزیابی سریع روستایی
۳۸	منابع مورد نیاز اجرای ارزیابی سریع روستایی
۳۹	رهنمودهایی برای اجرای مناسب ارزیابی سریع روستایی
۳۹	آسیب‌شناسی ارزیابی سریع روستایی
۴۰	نقاط قوت و مزایا
۴۱	نقاط ضعف و تهدیدها
۴۲	مسائل مربوط به اجرای پروژه ارزیابی سریع روستایی
۴۳	انواع ارزیابی سریع روستایی
۴۳	ارزیابی سریع روستایی اکتشافی
۴۴	ارزیابی سریع روستایی موضوعی
۴۵	ارزیابی سریع روستایی نظارت و ارزشیابی
۴۶	ارزیابی سریع روستایی مشارکتی
۴۹	فصل چهارم: ارزیابی مشارکتی روستایی
۵۰	سیر تکاملی و زمینه‌های روش‌شناسی
۵۱	مفاهیم، تعاریف و اهداف
۵۴	مقایسه دو رهیافت ارزیابی سریع و مشارکتی روستایی
۵۵	خاستگاه، دامنه کاربرد و کاربردهای ویژه
۵۶	اصول مهم ارزیابی مشارکتی روستایی
۵۸	مزایای کاربرد ارزیابی مشارکتی روستایی
۵۹	منابع مورد نیاز اجرای ارزیابی مشارکتی روستایی
۵۹	آسیب‌شناسی ارزیابی مشارکتی روستایی
۵۹	نقاط قوت
۶۰	نقاط ضعف و مخاطرات
۶۲	رابطه میان سطوح برنامه‌ریزی و کاربرد انواع رهیافت‌های توسعه روستایی
۶۲	۱. برنامه‌ریزی بخشی توسعه
۶۴	۲. برنامه‌ریزی جامع توسعه
۶۶	۳. برنامه‌ریزی مشارکتی توسعه
۷۱	فصل پنجم: ارزیابی مشارکتی ارتباطات روستایی
۷۱	روش‌شناسی

۷۲	شکل‌گیری ارزیابی مشارکتی ارتباطات روستایی
۷۶	اصول ارزیابی مشارکتی ارتباطات روستایی
۸۰	جهت‌گیری‌های رایج در ارزیابی مشارکتی ارتباطات روستایی
۸۳	انواع ارزیابی مشارکتی ارتباطات روستایی
۸۵	عناصر کلیدی برای تدوین استراتژی ارتباطی
۸۵	تصویری از جامعه
۸۶	شبکه‌ها و منابع اطلاعاتی و ارتباطی جامعه
۸۷	ادراکات جامعه از ناپس
۸۸	گروه‌های تعامل بالقوه و تصویر آن‌ها
۸۸	شاخص‌ها
۸۸	ارزیابی مشارکتی ارتباطات روستایی و چهارچوب تجزیه و تحلیل وضعیت
۸۹	چهارچوب تجزیه و تحلیل وضعیت اصول و اهداف
۸۹	چهارچوب تجزیه و تحلیل وضعیت: مؤلفه‌ها و عناصر کلیدی
۱۰۱	فصل ششم: ابزارها و تکنیک‌ها
۱۰۳	انتخاب روش‌های گردآوری اطلاعات
۱۰۵	فرایندهای بحث و گفت‌وگو و مشاهده
۱۰۵	مصاحبه‌های نیمه‌سازمان‌یافته
۱۱۰	بحث گروهی
۱۱۱	مشاهده
۱۱۲	نمودارها و فهرست‌ها
۱۱۲	نمودار ون
۱۱۳	نمودار برنامه روزانه
۱۱۶	نمودار نظام‌ها
۱۱۸	تقویم فصلی
۱۲۱	نمودار گردش کار
۱۲۲	قدم زدن عرضی
۱۲۳	نیم‌رخ‌های تاریخی
۱۲۳	برش عرضی تاریخی
۱۲۷	خط سیر زمان
۱۲۸	خطوط روند
۱۲۹	جدول‌ها و چارت‌ها

۲۰۷	۳. یادداشت‌برداری و ثبت
۲۰۸	وظایف و مسئولیت‌های مدیر یا محقق
۲۰۹	تحلیل داده‌های بحث گروهی
۲۱۰	مزایای بحث گروهی متمرکز
۲۱۱	محدودیت‌ها و معایب روش بحث گروهی متمرکز
۲۱۲	چگونگی کاربرد مباحثه گروهی

۲۲۱	فصل دهم: ارزیابی اجتماعی طرح‌های توسعه
۲۲۱	فلسفه و اهداف
۲۲۳	تعاریف و چارچوب ارزیابی اجتماعی
۲۲۳	فرایند ارزیابی اجتماعی
۲۲۴	زمینه و سابقه
۲۲۶	بیان مسائل در ارزیابی اجتماعی
۲۲۶	اهداف ارزیابی اجتماعی
۲۲۷	سازمان اجرایی در ارزیابی اجتماعی
۲۲۳	نمونه‌ای از کاربرد ارزیابی اجتماعی در حوزه آبریز حبله رود
۲۳۳	زمینه
۲۳۴	بیان مسئله
۲۳۵	اهداف
۲۳۷	سازمان اجرایی
۲۳۷	تعیین و تشخیص کانون‌های فقر
۲۳۸	روش پژوهش
۲۴۱	برون‌دادها و نتایج

۲۴۵	فصل یازدهم: شاخص‌شناسی و روش‌های سنجش توسعه پایدار منابع
۲۴۵	ابعاد و تعاریف مفهومی توسعه پایدار و شاخص‌شناسی آن
۲۴۶	۱. جنبه‌های مفهومی
۲۴۹	۲. چهارچوب‌ها
۲۵۶	۳. انتخاب معیار
۲۶۰	ابعاد عملیاتی در شاخص‌شناسی و مقیاس‌های سنجش شاخص‌ها
۲۶۱	جمع‌آوری داده‌ها
۲۶۲	ملاحظات عملی در مواجهه با مسائل مختلف

۲۶۲	تحلیل و ارتباط‌دهی شاخص‌ها
۲۶۵	کاربرد شاخص‌ها در مطالعات توسعه روستایی
۲۶۵	مدل مفهومی در زمینه پایداری و یکپارچه‌نگری در سطح ملی و محلی
۲۶۸	اهداف
۲۷۰	سیاست‌ها
۲۷۷	فصل دوازدهم: تکنیک سیستم اطلاعات جغرافیایی
۲۷۹	ویژگی‌ها و وظایف اصلی سیستم اطلاعات جغرافیایی
۲۸۵	مدل‌های اصلی در GIS
۲۸۶	اجزای تشکیل دهنده سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی: ابزارها و نیازها
۲۸۸	نرم‌افزارهای مرتبط با GIS
۲۹۰	داده‌های جغرافیایی و توسعه پیدار
۲۹۳	ابعاد و کاربرد تکنیک‌های GIS در توسعه روستایی
۲۹۳	ارزیابی‌های محیطی و جغرافیایی
۲۹۴	بررسی‌ها و ارزیابی‌های اقتصادی و اجتماعی
۲۹۷	نمایه

مقدمه

روش کیفی در علوم انسانی، تاریخی طولانی، مشخص و گاه مغشوش داشته است. در جامعه‌شناسی، مکتب شیکاگو از ۱۹۲۰ تا ۱۹۳۰ تحقیقات کیفی مهمی را با مطالعه در نحوه زندگی گروه‌های انسانی بنیان نهاده است. هم‌زمان در انسان‌شناسی نیز مطالعات ویژه این رشته را کسانی چون بواس، مید، بندیکت، ایوانز پریچارد، رادکلیف براون و مالینسکی در زمینه‌های روش‌شناختی کار میدانی انجام داده‌اند (Denzin & Lincoln, 2000, 12).

برای اغلب روش‌ها و رهیافت‌هایی که در مقوله تحقیق کیفی قرار می‌گیرند ادبیات جداگانه‌ای وجود دارد. روش‌ها و رهیافت‌هایی نظیر مطالعه موردی، تحقیق مشارکتی، مصاحبه، مشاهده مشارکتی، روش‌های بصری و عینی و تحلیل تفسیری، هر یک ادبیات و خط سیر متفاوت و گاه درهم تنیده و تعاملی با دیگری داشته‌اند. این روش‌ها و رهیافت‌های کیفی و روش‌های متعددی که اخیراً در مقوله تحقیق کیفی قرار گرفته‌اند به نوعی در پی عینیت بخشیدن و کشف رمز و راز واقعیت‌های اجتماعی بوده‌اند که در هاله‌ای از ابهام مانده و روش‌های کمی قادر به ابهام‌زدایی از آن نبوده‌اند (Ibid., 13). مسئله تفکیک تاریخ و ادبیات روش‌ها و رهیافت‌های کیفی تحقیق ایجاب کرده است که هر تعریفی از روش کیفی در قالب تاریخ و ادبیات آن روش مطرح شود. مزید بر آن، چشم‌اندازها و تئوری‌های تحقیق کیفی نیز خود دارای تاریخ و ادبیاتی بوده‌اند که اگرچه در مجموع به سازمان‌دهی و مقوله‌بندی تحقیق کیفی انجامیده‌اند، اصالت و تاریخی متفاوت و در مواقعی در تقابل با هم داشته‌اند. چشم‌اندازهایی نظیر هرمنوتیک، ساختارگرایی، نشانه‌شناسی، پدیدارشناسی، مطالعات فرهنگی و فمینیسم، هر یک فصل‌هایی را در تحقیق کیفی گشوده‌اند که برای تحقیقات اجتماعی چشمگیر بوده است (Silverman, et al., 2004, 50). درعین حال اقبال محققان به تحقیق کیفی نیز گسترش یافته است و تحقیق کیفی در اغلب حوزه‌های مطالعاتی در علوم انسانی و اجتماعی از انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی تا مطالعات توسعه و توسعه روستایی و از علوم

مدیریتی تا اقتصاد به صورت مطمئن‌ترین و قابل اتکاترین روش مطرح شده است (Northcut & McCoy, 2004, 12). شاهد این مدعا چاپ گسترده متون و کتاب‌هایی درباره روش‌های کیفی در سال‌های اخیر است به گونه‌ای که مرور فهرست کتاب‌ها و متون چاپ‌شده انتشارات معروف روش‌شناسی سیج، طی سال‌های ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۲ نشان می‌دهد که چاپ کتاب‌های مربوط به تحقیق کیفی چهار برابر شده است. این آمار برای انتشارات سیج طی سال‌های متوالی به شرح زیر بوده است (Ibid., 3).

سال‌های متوالی	تعداد متون چاپ‌شده
۱۹۸۷-۱۹۸۰	۱۰
۱۹۹۴-۱۹۸۸	۳۳
۲۰۰۲-۱۹۹۴	بیش از ۱۳۰

به عقیده دنزین و لینکلن، تحقق کیفی دارای زمینه تاریخی پیچیده‌ای است که هفت مرحله تاریخی را دربر می‌گیرد: مرحله سنتی از سال ۱۹۰۰ تا ۱۹۵۰، دوره مدرنیسم یا طلایی از ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰، دوره انواع نامشخص روش کیفی از ۱۹۷۰ تا ۱۹۸۶، دوره بحران بازتفسیری و تفهمی از ۱۹۸۶ تا ۱۹۹۰، دوره پست‌مدرن و دوره تجربه‌گرایی و مردم‌نگاری جدید از ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۵، دوره تحقیق فواتجربی از ۱۹۹۵ تا سال ۲۰۰۰ و آینده‌ای که پیش رو داریم یعنی از سال ۲۰۰۰ به بعد؛ دوره‌هایی که در هر یک، روش کیفی، تحولاتی را از سر گذرانده‌اند تا به صورت روشی دارای سازمان‌دهی، منطق و روالی شناخته‌شده باشند تا هر کس بتواند با کسب آموزش و مهارت‌های لازم آن را به کار گیرد و به مطالعه پدیده‌های اجتماعی بپردازد (Denzin & Lincoln, 2000, 2).

پیش از این نیز ژاکوب پنج نوع طبقه‌بندی سنت‌های عمده تحقیق کیفی را این‌گونه بیان کرده است: مردم‌نگاری کل‌گرا، مردم‌نگاری ارتباطات، انسان‌شناسی شناختی، کنش متقابل نمادین و روان‌شناسی بوم‌شناختی، که هر یک در به‌کارگیری روش کیفی در تحقیقات خود تاریخ و ادبیاتی منحصر به فرد داشته‌اند (Miles & Huberman, 1994, 5).

به عقیده سیلورمن و دیگران تحقیق کیفی مطلوب، گذشته از این ادبیات و تاریخ متفاوت پیدایش و تکوین، باید خصوصیات زیر را داشته باشد (Silverman et al., 2004, 8):

۱. اهداف، نتایج، توضیح و تشریح و در قالب تاریخ، سیاست و رشته‌ای بیان شود که در آن به وجود آمده است.

۲. عقلایی بودن تحقیق کیفی، توجیه و دلیل جایگزینی آن با روش کمی روشن شود.

۳. محقق با انجام تحقیق کیفی بایی در مباحث ضروری و اساسی باز کند.

۴. تحقیق کیفی برای عمق بخشیدن به پژوهش، تنوع بخشی، موشکافی و ابهام‌زدایی انجام گیرد.
۵. استراتژی تحلیل کیفی مشخص شده باشد، به عبارتی، روش‌های تحلیل کیفی، شناخته و مناسب‌ترین آن به کار گرفته شود.

این ویژگی‌ها با توجه به موضوع مورد مطالعه و انواع رویکردها و روش‌های تحقیق کیفی لحاظ می‌شود. تحقیق کیفی علاوه بر توجه به ادبیات نوعی، ادبیات موضوع مطالعه را نیز دربر می‌گیرد. به عبارتی، برخی از موضوعات علوم اجتماعی دارای تاریخچه مشخص و ادبیات ویژه‌ای در تحقیق کیفی‌اند. برای مثال، مطالعه آداب و رسوم و مطالعه فقر با روش‌های کیفی احتمالاً دو مسیر متفاوت را طی کرده است که یکی در انسان‌شناسی اجتماعی-فرهنگی و دیگری در مطالعات توسعه مورد ملاحظه بوده است.

از این جهت، به‌ویژه در مطالعات توسعه و توسعه روستایی وقوف به این مسئله اهمیت زیادی دارد چرا که خلط روش‌ها و آمیختگی آن‌ها مانع از به‌کارگیری منطق دقیق و درست تحقیق کیفی در عینت بخشیدن به حقایق خواهد بود که در عالم واقع رخ می‌دهد (Mikkelsen, 1995, 30).

در مطالعات توسعه، روش کیفی به‌ویژه با تأکید بر روش‌های مشارکتی تحقیق در دو دهه اخیر رشد و گسترش یافته است. علاوه بر آن در مطالعات توسعه ابزارها و تکنیک‌های تحقیق نیز تحول و دگرگونی یافته و روزه‌به‌روز تکمیل‌تر شده است به گونه‌ای که ابزارهای نوین، نظیر سیستم اطلاعات جغرافیایی و فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی به غنای پژوهش‌های کیفی در مطالعات توسعه افزوده است.

روش‌های مشارکتی نیز به‌صورت رهیافت‌ها و تکنیک‌های کیفی، چشم‌انداز جدیدی را در مطالعات توسعه گشوده‌اند و اطمینان‌بخشی و قابلیت اتکای تحقیق کیفی را دوچندان کرده‌اند. این مسئله از یک سو به گسترش روش‌های کیفی باز می‌گردد که در توسعه نیز نفوذ چشمگیری داشته است و از سوی دیگر مربوط به ناکارآمدی روش‌های پیمایشی و کمی در مطالعات توسعه در چند دهه اخیر و شکست پروژه‌های نوسازی و توسعه‌ای است که ناشی از نتایج پژوهش‌های کمی بوده است.

اما کتاب حاضر که درباره رهیافت‌ها و روش‌های تحقیق در توسعه روستایی به رشته تحریر درآمده است شاید از معدود آثاری باشد که به فارسی در این زمینه تدوین شده است. آنچه درباره تفاوت میان اصطلاحات رهیافت‌ها و روش‌ها باید به آن اشاره کرد، این است که در مطالعات توسعه، رهیافت‌ها و روش‌ها در برخی از موارد در کنار یکدیگر به کار گرفته می‌شوند و ترکیب آن‌ها چشم‌انداز غنی مفهومی و تجربی‌ای در کارهای پژوهشی به وجود می‌آورد تا بدین وسیله پژوهشگر بتواند موضوع مورد مطالعه خود را با عمق و شمول بیش‌تری بررسی کند. غنای مفهومی آن از این جهت است که رهیافت‌ها به‌ویژه در مطالعات کیفی علاوه بر چهارچوب روش‌شناسی - که

به صورت دستورالعمل، چگونگی انجام پژوهش را مشخص می‌کند - مفاهیم و ادراکاتی را درباره موضوع مورد مطالعه نیز دربر می‌گیرد. غنای تجربی آن نیز از این روست که به طور مستقیم با بحث روش‌شناسی، به ویژه در بُعد اثباتی آن مرتبط می‌شود، زیرا با اتخاذ یک روش اعم از کمی یا کیفی، هدف اصلی شناخت عینی و ذهنی جامعه مطالعه می‌شود. رهیافت‌ها علاوه بر این که دستورالعمل‌ها و ابزارهایی برای مطالعه موضوعات مختلف جامعه مورد نظر به دست می‌دهند، ابعاد تئوریک موضوع را نیز در نظر می‌گیرند؛ ابعادی نظیر رهیافت‌های مشارکتی در مطالعات توسعه، به ویژه رهیافت مشارکتی سنجش و کاهش فقر.

این رهیافت علاوه بر این که دستورالعملی خاص در شناخت فقر در خود دارد، آن را به طور مجزا و خاصی نیز مفهوم سازی کرده که مرتبط با جامعه مورد نظر است و چشم انداز نظری محکمی از آن فراهم می‌سازد. اما روش‌ها صرفاً دستورالعمل‌ها و ابزارهایی برای مطالعه دقیق، نظام مند و تجربی موضوعات مختلف فراهم می‌سازد برای مثال در روش کیفی بحث گروهی، چیزی درباره فقر یا موضوع خاص مورد مطالعه از لحاظ نظری یافت نمی‌شود، بلکه در آن با برخی دستورالعمل‌ها و شیوه‌های انجام بحث گروهی مواجهیم که احتمالاً همراه با مثال، نحوه انجام بحث گروهی را از زوایای مختلف به صورت یک روش ارائه می‌کند، درحالی که در رهیافت‌ها علاوه بر دستورالعمل‌ها، با چشم انداز نظری ای روبه رو می‌شویم که پژوهشگر را برای انجام تحقیق هدایت می‌کند. مثلاً رهیافت‌های مشارکتی یا مبحث شاخص‌شناسی در توسعه پایدار علاوه بر این که شیوه‌ها و تمهیدات و دستورالعمل ارزیابی مشارکتی و شاخص‌های توسعه پایدار را ارائه می‌دهند درباره مشارکت و توسعه پایدار نیز به طور نظری بستری برای محقق فراهم می‌کنند. در واقع، رهیافت‌ها که بخشی از این اثر را دربر گرفته‌اند، مدل‌ها و نمونه‌های آرمانی را که از واقعیت و تجربه نشئت گرفته‌اند به صورت مدلی در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند که در آن هم بُعد نظری و مفهومی یافت می‌شود و هم شیوه‌ها و اصول کاربرد پژوهش تجربی نهفته است، اما روش‌ها، شیوه‌ها و تمهیدات و دستورالعمل‌ها پیرامون نحوه کاربردی کردن مفاهیم نظری است که بعضاً با مثال‌هایی همراه است (William E. Doll 2006, 85-89).

از آن جا که توسعه روستایی علمی میان رشته‌ای است که در آن علاوه بر ابعاد اجتماعی، ابعاد اقتصادی، فرهنگی، مدیریت منابع و زیست محیطی را نیز دربر می‌گیرد، در این اثر نیز تلاش شده تا مباحث روش‌شناسی آن ناظر بر ابعاد مختلف حیات اجتماعی جامعه روستایی باشد به گونه‌ای که با ایجاد پیوند میان اجزای مختلف مباحث روش‌شناسی آن بتوان کل حیات جامعه روستایی را مطالعه کرد تا از این راه ابعاد جامع‌نگری و پایداری در توسعه روستایی حفظ شود.

در تهیه و تدوین کتاب حاضر آقایان عادل زارع، کارشناس ارشد سازمان ترویج، آموزش و تحقیقات کشاورزی و علی ایمانی، از پژوهشگران توسعه روستایی اینجانب را یاری داده‌اند و

هرکدام سهم ویژه‌ای در اثر حاضر داشته‌اند. با وجود این، تمام لغزش‌های احتمالی علمی و نگارشی این اثر مربوط به اینجانب است. در این جا لازم است از زحمات بی‌شائبه و صادقانه این محققان طی دو سال همکاری تشکر و قدردانی شود.

مصطفی ازکیا

استاد دانشگاه تهران

منابع

- Denzin & Lincoln (2000), *Handbook of Qualitative Research*, London: Sage.
- Mikkelsen, bertha (1995), *Methods for Development Work and Research*, London: Sage.
- Milles, Mathew B. & Michael Huberman (1994), *Qualitative Data Analysis*, London: Sage.
- Northcut, Norvell & D. McCoy (2004), *Interactive Qualitative Research*, London: Sage.
- Silverman, David et al. (2004), *Qualitative Research Practice*, London: Sage.
- William, E. Doll (2006), «Method and Its Culture; A Historical Approach, An International Journal of Complexity and Education», Vol. 3, No. 1, pp. 85-89.